

***Bracht* ‘groeve’, voornamelijk ‘steengroeve’⁽¹⁾**

Ondanks heel wat vlijt van heel wat toponymisten blijft *bracht* een erg duister Germaans element. Het duikt het vroegst op in geromaniseerde vorm, meer bepaald als oudste attestatie van de naam *Bra-lez-Chevron* bij Verviers: 747 kop. 13de eeuw *Brastis* (in 862 *Bractis*).

In de Germania verschijnt *bracht* in namen als *Bracht* en *Brecht*, in (de noordelijke rand van) de Romania in namen als *Bra* en *Bras*. In Vierset bij Hoei heet 1067 *Braz*, 1088 kop. 13de eeuw *Barz*, nu *Barse*.

Sommigen zien in *Bracht* een natuurnaam, anderen een cultuurnaam, d.w.z. een naam voor een fenomeen dat door menselijk ingrijpen is ontstaan.

Auteurs aan het woord

In het spoor van tal van andere auteurs bestudeerde H. Dittmaier het woord diepgaand. In zijn *Siedlungsnamen und Siedlungsgeschichte des Bergischen Landes* vat hij zijn conclusies als volgt samen: ‘Die Bracht ist ein durch Marken und Grenzzeichen abgestecktes Geländestück, das wohl aus dem Waldbezirk herausgenommen und einer Person oder Personengruppe zur Nutzung oder Bearbeitung übereignet wurde’ (Dittmaier 1956, 88). In zijn *Rheinische Flurnamen* verving hij ‘das wohl ... wurde’ door ‘das zum Zwecke der Rodung und Urbarmachung mit Sonderrechten belegt ist’ (Dittmaier 1963, 38). H. Dittmaier kreeg ruime navolging, zijn publicaties fungeerden als richtpunt.

⁽¹⁾ Ik dank Magda Devos en Jozef Van Loon voor de kritische lectuur van dit artikel, en José Cajot voor de eindredactie ervan.

In 1960 schreef M. Gysseling in zijn TW op p. 180: 'In seinem Buch über bergische Siedlungsnamen bemerkt Dittmaier dass die Ortsnamen auf *bracht* die grösste Höhenlage haben ... Das stimmt zu den gleichnamigen Orten in den Ardennen (siehe Barse, Bra, Bras); sogar im flämischen Landesteil haben Bracht und Brecht Höhenlage. Wahrscheinlich ist *brakti-* f. (zu *brikan* 'brechen') die germ. Entsprechung von rom. *fractūra* > *Fraiture*, ebenfalls eine Bergbezeichnung'. J. Herbillon kantte zich tegen deze verklaring van *fraiture* en stelde voor *fractūra* de (traditionele) verklaring 'breking' > 'rooing' voor: 'lat. *fractūra* 'brisure', 'au sens de 'défrichement'; l'interprétation de Gysseling est douteuse' (Herbillon 1986, 54). Al eerder was uit Duitse hoek zwaar protest gerezen. Niemand minder dan H. Dittmaier zelf had ernstige bezwaren geopperd en M. Gysselings fundament zelfs geheel en al afgewezen: 'Die *Bracht*-Orte liegen nicht auf steilen Geländeabbrüche, wie Sie meinen, sondern auf dem Hochplateau ... Sie haben die betreffende Stelle in meiner Bergischen Siedlungsgeschichte falsch verstanden ...'(2).

In 1986 kwam H. Ramge aan de hand van een exhaustieve studie van 32 *Bracht*-namen in Hessen tot de conclusie dat Dittmaiers verklaring aan herziening toe was. Hij formuleerde zijn eigen opvatting als volgt: 'Die *Bracht* (*t*-Ableitung zu ahd. (*gi*)*brahjan*) wird von den Franken zur Bezeichnung von bewaldeten Bergen und Hügeln verwendet, die im oberen Teil schneisenartig eingeslagen oder ganz oder teilweise kahlgelegt wurden. Sie dienten primär als Beobachtungsstellen für den vorbeiziehenden Verkehr (Ramge 1987, 1429). H. Ramges

(2) Brief van 5.7.1965, KANTL Gent als antwoord op M. Gysselings recensie van H. Dittmaiers *Rheinische Flurnamen* in *Leuvense Bijdragen* 54 (1965), 28-30. In dit schrijven herhaalt Dittmaier zijn bezwaar tegen een afleiding van het Germaanse verbum **brekan-* evenwel niet. Dit bezwaar had hem Bracht doen verklaren als een *t*-afleiding bij Oudhoogduits (*gi*)*brahjan* 'inkerven, markeren' i.p.v. bij Oudhoogduits *brehhan* 'breken'. Meer bepaald luidde zijn bezwaar: 'von der V. Ablautsreihe werden *ti*-Ableitungen höchstens von der schwundstufigen Formen gebildet, niemals aber von der 2. Hochstufe' (Dittmaier 1952/53, 177-78). Zie nu echter de EDPG, 75 m.b.t. een te veronderstellen nultrap-intensivum *brakan.

Bracht-kaart op p. 1430, toont een opvallende concentratie van namen in het centrale westen, waar deze concentratie, zoals H. Ramge zelf stelt, naadloos aansluit bij Dittmaiers 'siegerländisch-bergischen Verbreitungsgebiet' in Nordrhein-Westfalen. Eén grote landstreek met beboste hoogplateaus en heuvels. Voor alle duidelijkheid: H. Ramge kent de bovenstaande standpunten van de Belgische toponymisten helemaal niet.

In 1990/91 vatte R. van den Eeckhaut aan het eind van zijn doctorale dissertatie (van 1958) over de Antwerpse gemeente Brecht de bevindingen van H. Dittmaier, M. Gysseling en andere auteurs nog eens overzichtelijk samen, waarbij hij tevens meedeelde dat M. Gysseling hem aanvankelijk, d.w.z. in 1954 en 1955, persoonlijk meegedeeld had dat hij voor *brakti-de betekenis 'ruïne' voor mogelijk hield (Van den Eeckhaut 1990/91, 242)⁽³⁾. R. van den Eeckhaut besloot als volgt: 'Brecht, Bracht, mogelijke afleiding van een ander ww., nl. ohd. *brāhhōn*, 'scindere (humum)' os. *gi-brākon*, mnl. *braken* (vgl. os. *brakon* 'kraken'), wat ons weer op het spoor brengt waarvan Mansion⁽⁴⁾ reeds uitging. Samenvattend menen wij uit de verschillende stellingen, afgezien van de omstreden etymologie, te mogen besluiten dat de naam *Brecht* op ontginning wijst van een eertijds onbebouwd terrein, mogelijk een bos, al dan niet op een hoogte gelegen'.

In 1995 schreef M. Gysseling: 'Ik blijf Brecht rekenen tot de groep Barse, Bra, Bracht, Bratte enz. (mijn Toponymisch Woordenboek, p. 101, 178, 180, 183, 185), met vermeldingen

⁽³⁾ Ik vermoed dat M. Gysseling hierbij de door hem deugdelijk verklaarde Zeeuws-Vlaamse plaatsnaam *Braakman* voor ogen hield: 1262/79 *supra Breckeme*, vgl. 1343 *bider aventure van grontbrekeme vander zee* 'het afbrokkelen van het land in de zeeboezem' (Gysseling 1953/54, 25).

⁽⁴⁾ Mansion had eigenlijk twee mogelijke verklaringen geopperd: '*Braht* als plaatsnaam is dus een land dat gebroken is, dus bewerkt, bebouwd, en synoniem van kouter, akker. Er is echter nog een andere mogelijkheid. Het fra. *route* vertegenwoordigt lat. *rupta*, van *rumpere*, breken; ijsl. *braut*, van *briōta*, breken, is een door rotsen of bosschen gebaande weg ...Theoretisch kan dus *braht* betekenen breuk, d.w.z. gebaande weg, toegang dien men zich verschaft heeft door in het bosch te kappen of iets dergelijks. Deze interpretatie lijkt me evenwel minder natuurlijk dan die uit *breken* = bewerken' (Mansion 1930, 17).

vanaf de 9de eeuw die wijzen op oorspronkelijk *brakti-*, wat ook de etymologie moge zijn' (Gysseling 1995, 113-15). In hetzelfde jaar stelde W. Van Osta, op grond van uitvoerige topografische gegevens voor Vlaanderen en Wallonië, de vroegere verklaring van M. Gysseling als volgt bij: '*Bracht* betekent veeleer 'waterscheidingskam' dan 'bergkam' (Van Osta 1995, 251). Deze verklaring wordt gehandhaafd in het WVG (p. 53).

In de NP van 2007 luidt het op p. 282: '*Bracht* behoort bij *breken* en *braak* 'land, dat een deel van het jaar als veeweide werd gebruikt en daarna gebroken, dus tot bouwland gemaakt. Men heeft ook geopperd dat *bracht* de Germaanse representant is van rom. *fractura* en dat dit als bergaanduiding wijst op een hoger gelegen ligging'.

De jongste opvattingen vindt men nu het ONW (met verwijzing naar de NP of Van Berkel & Samplonius 2006, 282): '*Bracht* is de Germaanse weerga van Latijn *frāctūra* 'breuk', dat ook in de zin van 'kloof' werd gebruikt. Het kan hier gaan om een aanduiding van een opening in een heuvelrug, maar ook bestaat de mogelijkheid dat de betekenis is overgedragen op de heuvelrug zelf en juist een hoger gelegen plaats aanduidt, van daar 'heuveltop, bergkam'.

***Bracht* in Balegem**

In mijn Oost-Vlaamse onderzoeksgebied komt *Bracht* voor als nederzettingsnaam, meer bepaald in Balegem (gemeente Oosterzele). Dit was voor mij de gelegenheid om na te gaan welke van de bovenstaande verklaringen hier hun belang kunnen hebben en vooral om inspiratie te zoeken voor een nieuwe etymologie.

Bracht, in de volksmond nog steeds *Bracht*, leeft officieel verder als *Leegbracht* (in de 19de eeuw nog naast *Hoogbracht*).

De naam verschijnt vrij vroeg in de bronnen: 1002 kop. ca. 1060 *Item quidam Adalbertus in vice Fockini uxorisque ejus et filiorum ejus Osmundi et Einfridi tradidit quondam terram in willa Brath*, Liber Traditionum van de Gentse Sint-Pietersabdij; 11de eeuw kop. 12de eeuw *Godildis et uxor filii ejus Rodulfi*

Adala dederunt Sancto Petro quatuor bunaria apud Bratte pro anima ipsius Rodulfi, zelfde bron; ca. 1280 kop. 14de eeuw *Bracht, bouen Bracht*; 1371/72 *Waultier de Bracht*; ca. 1390 *te Braecht, bouen Bracht*; 1399 *achter Bracht*; 1400, 1402, 1404 *te Bracht*; 1401 *te Brecht*; kort na 1405 *Gillis van Brecht*, 1416 *Gillis van Bracht*, 1417 *Gillis van Hesseghem die men heet van Bracht*; 1438 *de stede te Brecht*; 1472 *tgoet te Brecht*; 1571 *xv bundre ghenaeamt tgoet ter Bracht*.

Bracht bevindt zich tussen de plaatsen Issegem, Berg, Walzegem, Heide en IJshoute en ligt pal op de oude verkeersweg Melle-Geraardsbergen, binnen de sector van de bekende steengroeven. Laten wij in dit verband De Potter & Broeckaert aan het woord: 'Tot vóór een dertigtal jaren [d.w.z. omstreeks 1830] was nog nagenoeg het achtste deel van de gansche oppervlakte der gemeente Balegem, vooral op de hoogten, met bosschen bezet. De meeste dezer hoogten treft men ten zuiden in de wijken Bracht, Berchem en Berg aan, alwaar zich de oudvermaarde steengroeven bevinden'. Beboste hoogten. Stof voor haast alle auteurs. Beboste hoogten én een verkeersweg in de buurt. Bijzondere stof voor H. Ramge⁽⁵⁾.

Wie de topografische kaart ter hand neemt, ziet dat Bracht op een helling ligt die een waterscheidingslijn (van tertiaire orde) vormt. In het westen het bekken van de Gondebeek, in het oosten dat van de Molenbeek. Beide beken vloeien parallel af in de Boven-Schelde. Bijzondere stof voor W. Van Osta.

Net als de verklaring van H. Dittmaier, lijkt die van H. Ramge vrij gecompliceerd en typisch 'strategisch Duits' ('Landesausbau', 'Beobachtungsstellen', ...). De verklaring van W. Van Osta voldoet hier veel beter, maar botst net als die van M. Gysseling op Dittmaiers bezwaar (geen 'kam') en tevens op het voorkomen van een wel erg markante concurrent die waterscheidingslijnen aanduidt: Middelduits *Scheid*, Mnls. *schei(d)*. Voor Bracht in

(5) Terloops: net als Bracht, liggen Brecht (1173 *Brecte*) en zijn buurdorp Brasschaat (1267 kop. 15de eeuw *Brecsgata* 'toegangsweg tot Brecht') ook nabij belangrijke wegen, die van Antwerpen naar Turnhout en die van Antwerpen naar Breda.

Balegem kan ik mij bovendien onmogelijk voorstellen dat de oro-hydrografische situatie daar ooit naamgevend is geweest.

Daarom denk ik voor *bracht* in Bracht aan een geheel ander perspectief: de lokale steenwinning met bewezen wortels tot in de Romeinse tijd. Lexicale verwantschap vindt men meteen in Duits *Steinbruch*, *Steinbrecher* als familienaam⁽⁶⁾, Nl. *breuksteen*: *breuk*, een ablautende vorm met nultrap bij de wortel van *breken* (EWN, 377). *Breken*, dat dan moet duiden op de weerstand bij de extractie. *Breken*, 'uitbreken, uit de grond loswrikken', ligt hier niet de etymologie van *bracht*?

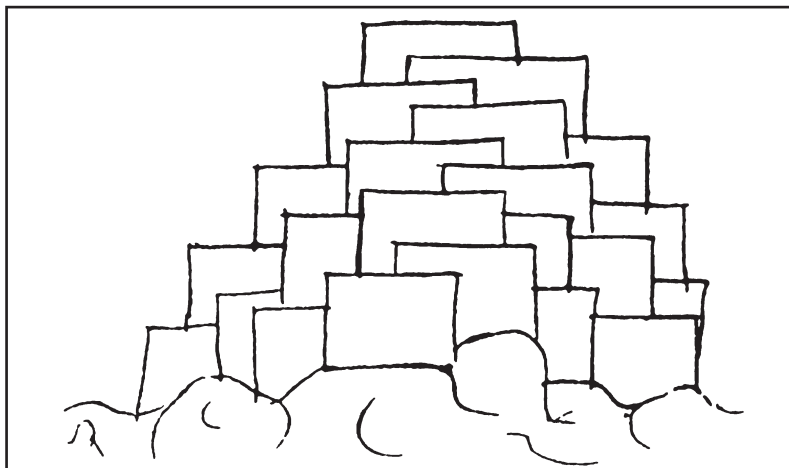
Wat leert ons nu de toponymie m.b.t. de oude steenwinning in Balegem en omliggende en verder in Oost-Vlaanderen en Vlaams-Brabant?

De 'Balegemse steen'

De Lediaanse (< Lede, bij Aalst) steen, algemeen bekend als de 'Balegemse steen', is een kalkzandsteen met een kalkgehalte van 51 à 68 % (tgv. de Brusselse kalkzandsteen met een kalkgehalte van 82 %, die zich daarom bijzonder leent tot het winnen van kalk, een activiteit waaraan de vele Vlaams-Brabantse *Kalkoven*-toponiemen herinneren).

Van de Balegemse steen werden groeven geopend vanaf de Romeinse tijd, toen de steen onder meer gezocht werd voor het houwen van blokken bestemd voor de bovenbouw van waterputten zoals er talrijke gevonden zijn te Asse, Burst en Velzeke, waar ze nu overigens nog te bezichtigen zijn. De ontginning gebeurde doorgaans in open groeven (Mnls. *open putten*), maar onderaardse groevenbouw via verticale schachten (Mnls. *ronde putten*) kwam ook voor, met name in de Brusselse agglomeratie.

⁽⁶⁾ Er is tevens de Duitse familienaam *Steinbrecht*, met als beroemde drager Gustav Steinbrecht uit Amfurt in Neder-Saksen. Over de ware betekenis en de geografische herkomst van deze voor de het *Bracht*-onderzoek mogelijk belangwekkende naam beschik ik over geen verdere gegevens.

Afbeelding 1. – Een blik op de steengroeven van Lessen ca. 1275⁽⁷⁾

In Balegem herinneren ongemeen veel namen aan de steenontginning. Op niet minder dan vijf plaatsen worden die namen er aangetroffen: 1. op Berg (1449 *den Berg*); 2. op Bracht (1002 kop. ca. 1060 *Brath*): 1426 *in Brachter putte*; 1490 *voor Brecht anden Rooden berch*; 3. op IJshoute (1227 *Yshout*): ca. 1400 *vp de Putten tIjshoute*; 4. op Issegem (1229 *Hasenghem*; ca. 1280 kop. 14de eeuw *Heeseghem*; 1361 *Esseghem*): 14de eeuw *up te Graet*⁽⁸⁾ *te Aseghem*; 1392 *Jan vanden Steenputte tEsseghem*; (appellatief) 1418 *ter Lucht tusschen den Nieuwenweghe ende der Crucen bij eenen putte daer men steene vut delft*; 1472 *een plecke van eruen wesende eenen steenputte daermen steenen vut hauwet gheleghen te Esseghem*; 1571 *lx roeden steenputte*; 5. op Walzegem (1011 kop. 15de eeuw *VUalzegem*): ca. 1420 *te Walseghem aen den Steen*; 1384 *in Walseghem ... op den Steenberch*. Een aantal namen wachten nog op exacte lokalisering: 1426 *vp den Groetten*

(7) Volgens het Veil Rentier f° 109 v°: *cest au Pierroit ... pierres amonchelees* ('opgestapelde behouwen stenen').

(8) *Graet* (uit *gracht*) 'gracht'. Vgl. voor de betekenis 'steengroeve' Mazelgraat 1722 *den Maesel graedt* 'Mazenzele-gracht' in Asse/Meldert, ter benoeming van een oude steenontginning van grote omvang bij het Kravaalbos.

putte; ca. 1390 *vp Hildegarden putte*; ca. 1390 *vp den Putte*; ca. 1400 *vp Veralisen putte*; 1571 *inden Weerf*; 1426 *vp den Zwaenders putte*.

In de onmiddellijke nabijheid van Balem kwamen groeven voor in Oosterzele, Vlierzele, Bavegem en Letterhoutem.

In Oosterzele op de Betsberg (1231 *Bernesberch*, 1314 *Bernsberch*, 1385/87 *Berdsberghe*) (nog zichtbare oude exploitaties in de bossen van het kasteel): vóór 1320 *Christina de Puteo*; 1400 *in de Putte bachter der Meere*; 1420 *vp Steenberch*; 1416 *den Steenputte ... vp de Coutre*; 1314 *in Stenwerke*, 1339 *vanden goede tSteenwerke* (Mnls. *steenwer* 'steenhouwerij' of toch – zoals de woordenboeken het willen – 'stenen bouwwerk'?).

In Vlierzele: 1227 *iii hod* ('hoed', een inhoudsmaat) *auene de Groua*; 1250 ... *Gerardi de Fossa*; 1428 *hoopsteene ende ordunsteene ... Hoste vanden Wale en Race Colpaert ... vp haerlieder poelle te Vliersele, vpden Poel te Vliersele*; 1379 *tUlenbrouc inde Putte, inde Putten tUlenbrouc*; 1464 *den Steenputte*.

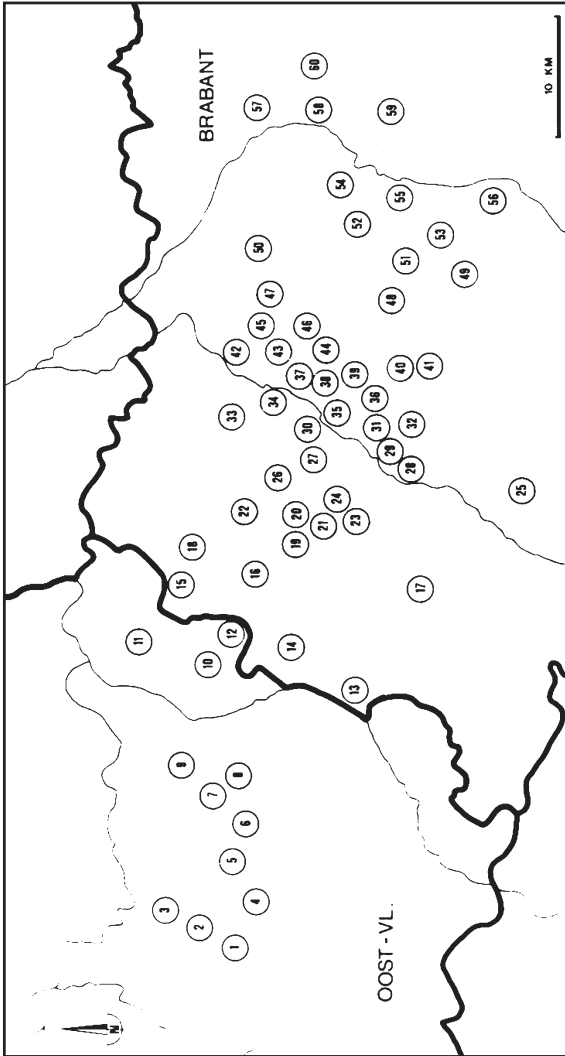
In Bavegem: 1290 *Groeuinc*, 1290 *de Olenberghe*, 1379 *in den Huelen bergh, vp den Holenberg*; 1447 *int Puttevelt*; 1369 *vp den Steenberch*; 1336 *vte Tiechelputte*.

In Letterhoutem: 1408 *vp Alaerts putte*; 1461 *inde Cuulstede*; 1336 *vte Lippins putte, van Lippiins putten*.

Oostwaarts waren er belangrijke groeven in Bambrugge: 1571 *den Cuyl*; 1571 *vpden Puttenberch*; 1351 *den Steenberch* (met tot de 20ste eeuw een industriële natuursteenexploitatie); 1571 *inden Weerf*.

Nog oostelijker, voor het grensgebied van Oost-Vlaanderen en Brabant, beschikken wij zelfs over een aantal vroege geschreven bronnen. Alle wijzen ze erop dat abdijen zich hier zeker niet onbetuigd lieten. Zo vernemen wij dat de abdij van Affligem een tijdlang vóór 1151 een stuk grond had gekregen om er steen te winnen, meer bepaald in Meldert: 1151 *a terra in qua lapides apud Meldert fodiebamus*. Hier verrees de exploitatie Hof ter Woestijnen, vgl. 1424 *ter Wustine prope Meldert cum lapicina*, het latere Hof te Put.

Abbeelding 2. - De belangrijke kalkzandsteengroeven in Oost-Vlaanderen en Vlaams-Brabant, met toponymische affirmatie⁽⁹⁾

⁽⁹⁾ Lokalisering: 1. Balegem, 2. Oosterzele + Landskouter, 3. Gijzenzele, 4. Sint-Lievens-Houtem, 5. Vlierzele, 6. Bambrugge, 7. Erondegem, 8. Mere, 9. Lede, 10. Moorsel, 11. Lebbeke, 12. Meldert, 13. Pamel, 14. Hekelegem, 15. Opwijk, 16. Asse, 17. Gaasbeek, 18. Merchtem, 19. Bekkerzeel, 20. Zellik, 21. Groot-Bijgaarden, 22. Brussegem, 23. Dilbeek, 24. Sint-Agatha-Berchem, 25. Dworp, 26. Wemmel, 27. Jette, 28. Vorst, 29. Sint-Gillis, 30. Laken, 31. Elsene, 32. Ukkel, 33. Grimbergen, 34. Neder-Over-Heembeek, 35. Schaarbeek, 36. Etterbeek, 37. Haren, 38. Evere, 39. Sint-Lambrechts-Woluwe, 40. Oudergem, 41. Watermaal, 42. Vilvoorde, 43. Diegem, 44. Sint-Stevens-Woluwe, 45. Melsbroek, 46. Zaventem, 47. Steenokkerzeel, 48. Tervuren, 49. Overijse, 50. Nederokkerzeel, 51. Duisburg, 52. Leefdaal, 53. Huidenberg, 54. Berthem, 55. Neerijse, 56. Ottenburg, 57. Rotselaar, 58. Leuven, 59. Blanden en 60. Wezemaal (uit Van Durme 1997). Aan de hand van het intussen integraal uitgegeven werk van J. Verbesselt kan men opmaken dat het aantal Vlaams-Brabantse gemeenten met oude steengroeven in werkelijkheid dubbel zo groot is.

Afbeelding 3. – Het Hof te Put in Meldert van de Abdij van Affligem⁽¹⁰⁾

Op haar beurt kocht de abdij van Ninove in 1155 in Pamel een stuk grond om er steen te winnen en in 1194 verwierf zij er een ander stuk: *lapidinas suas in dicta terra tam ad lapides fodiendos*.

Het lexicon

Het loont even na te gaan hoe het lexicale landschap van de steenwinning er in het middeleeuwse Vlaanderen uitzag.

Vanaf het begin van de 13de eeuw, toen de steenexploitatie ten onzent op volle toeren begon te draaien, verschijnen een resem

⁽¹⁰⁾ Met aansluitende natuursteenexploitaties nabij het Kravaalveld (Stadsarchief Aalst, Meldert, Cartenboek van Meldert van J. De Deken uit 1727, kaart 6, detail).

woorden ter aanduiding van een winning : *groeve* (1227 in Vlierzele, zie hierboven), *gracht*, *poel*, *put* en *kuil*. Op hun beurt verankerden al die elementen zich na enige tijd geografisch. Zo treft men in de Zuid-Nederlandse toponymie van west naar oost aan: Oost-Vlaanderen (en later ook westelijk Brabant) met '(steen)put' (Balegem 1392 *den Steenputte*); westelijk en Midden-Brabant met '(steen)poel' (Leuven 1266 *Steenpoel*, 1267 *Steenpuel*, Vorst 1286 *Steenpole*, Blanden 1266 *Steenpuel*, 1297 *iuxta Steinpole*; Sint-Stevens-Woluwe 1356 *de Steenpoele* > 1538 *den Steenputte*); oostelijk Brabant en de westelijke zoom van Limburg met '(steen)groef' (Beringen 1414 *aen die Steengroeve*; Oostham 1495 *opte Steengroeve*); Limburg met '(steen)kuil' (Maaseik 1493 *Steyncyul*; Hoepertingen 1541 *op die Stiencuyle*).

Was *bracht* niet de voorganger van al die elementen?

Naast *bracht* in Balegem, trof ik *bracht* in het bovenstaande 'steenrijke gebied' op (slechts) twee plaatsen aan als potentiële kandidaat voor *bracht* 'steengroeve': 1. in Sint-Ulriks-Kapelle, nu Dilbeek 1735 *den meersch ghenoept den Braecht, den Braecht-meersch*, als perceelsnaam dus. In dat dorp werd ooit steen gewonnen; 2. in Mollem, nu Asse 1519 *Wijmbrecht* (uit 'Wijdenbrecht?'), later *Wijmgrecht*.

In Heusden, nu Destelbergen, waar geen steenlagen aanwezig zijn, vond ik verder: ca. 1373 *in de Brecht*.

Het lijkt aangewezen dat nu de oudste toponymische lagen onder de loep worden genomen. Daarvoor zijn wij aangewezen op het TW, dat ons tevens naar Nederland en Duitsland brengt.

Bracht, Brecht in het TW

Het loont de moeite om van de composita met *bracht* uit het TW, vijftien in het totaal, het determinans even onder de loep te nemen. Niet minder dan acht ervan zijn van het type 'persoonsnaam in gen. sg. + *bracht*':

ca. 816 kop. ca. 1100 *Bodilenbrath*, onbekend bij Prüm (Bodilo); 11de eeuw kop. 12de eeuw *Ebbonbraht*, onb. ca. Halver-Ennepetal bij Arnsberg (Ebbo); 1176 *Uroizebrechte*, nu Freusburg bij Koblenz (Frödo?); 1103 kop. ca. 1103 *Gunninbretch*, nu

Gondenbrett bij Trier (Gundi); 1109 *Gummersbracht*, nu Gummersbach bij Keulen (Gundimār); 1051 *Massenbreith*, nu Masburg bij Koblenz (Matso); 9de eeuw kop. ca. 1103 *Rumeres prat*, in Ormont bij Trier (Rumahari); midden 12de eeuw *Fussenbreht*, nu Vossebrechten in Wipperfürth bij Keulen (Fuhso); mogelijk een negende: 1063/66 *Plettonbrath*, nu Plattenberg in Werden/Essen bij Dortmund (Pletto?)⁽¹¹⁾.

Nog frappanter zijn de drie namen van het type 'Nieuwenbracht' uit Germ. *nizwin-brakti-⁽¹²⁾. 886 kop. ca. 1103 *Niuuenbrat*, onbekend, mogelijk in de Ahrgau; ca. 1200 *Nuenbraht*, onbekend, in de regio Aken-Verviers; 1131 *Nuenbret*, nu Nümbrecht bij Keulen. Beide betekenisvolle categorieën van namen wijzen ontgensprekelijk in de richting van een 'cultuurnaam'. De persoonsnaam als bepalend element suggereert dat, na de Romeinse tijd met zijn staatsgroeven, vanaf de Frankische kolonisatie het particuliere initiatief zijn intrede kon doen. Nieuwenbracht op zijn beurt duidt op het verlaten van een oude exploitatie (met aansluitende bewoning) voor een nieuwe.

Dan resten nog drie namen: 875 kop. 10de eeuw *Feldbrahti* (waarin Germ. *feldu- n. 'woeste vlakte'), nu Velbert bij Dortmund; 2de helft 8ste eeuw kop. 9de eeuw kop. 12de eeuw *Rimbrahtes*; 855 kop. 10de eeuw *Rimbrahti* ('Rijnbracht', vgl. Maasbracht 1265 *Bragth*), nu Remmerden, in Rhenen bij Utrecht; 1033/50 kop. 12de eeuw *Kersenbraht*⁽¹³⁾, onbekend, mogelijk in het Roergebied.

⁽¹¹⁾ Aan te vullen met namen uit de lijst in Dittmaier 1956: *Gomperten* bij Wissen r.d. Sieg (Gundo), *Helmert* bij Morsbach (Helmo), *Herchenbach* bij Much (Hericho), *Nodenbracht* in de omgeving van Wissen (Nodo), *Singelbert* bij Eckenhagen (Singilo), *Sinspert* eveneens bij Eckenhagen (Sindi) en *Ulbert* bij Odenspiel (?) (interpretatie naar H. Dittmaier). Het type 'persoonsnaam + put, kuil, ... 'exploitatie' is ook in latere tijd erg typisch, zie de bovenstaande namen van de Balegemse steengroeven en zie acht voorbeelden in Boileau 1971 s.v. *kuil*.

⁽¹²⁾ Mooi aan te vullen met *Altenbracht*: 1482 *Altenbracht*, een archeologisch in de 8ste eeuw te dateren 'Wüstung' onder Bracht/Rauschenberg bij Marburg en 1904 *unter der Altebracht* onder Bracht in Gönnern/Angelburg bij Marburg (beide uit de lijst in Ramge 1987) en 1218/31 *Aldenbrayt*, nu *Altenbracht* bij Ratingen (uit de lijst in Dittmaier 1956). Vergeet evenmin de tegenstelling *Oude Gracht*: *Nieuwe Gracht* in Brasschaat (hieronder).

⁽¹³⁾ Vgl. voor het eerste lid 1. ca. 1135/52 *Kericinpuzze*, een waterput in Keulen, 2. de in de streek van Jülich frequente naam *Kirschkaule* en 3. een naam

De steenwinning vóór de 12de eeuw

Over intensieve steenwinning vóór ca. 1150 is weinig bekend.

Van de exploitatie van Doornikse blauwe hardsteen zijn weliswaar echo's bekend uit de 11de eeuw, maar doorgaans beperkte men zich bij ons tot het verzamelen van recuperatiesteen afkomstig van allerlei Romeinse constructies. De Venetianen plunderden Constantinopel, vele Italiaanse abten lieten de antieke steden slopen voor eigen behoefte, Karel de Grote liet de ruïnes van Trier afbreken voor de bouw van zijn paleis in Aken.

Bij ons was het niet anders. Zo verhaalt het *Tractatus de ecclesia Sancti Petri Aldenburgensi* van 1081/84 ons uitvoerig over de bouw van de Sint-Pieterskerk van Oudenburg tussen 1056 en 1070. Net als het castrum van Brugge van 975 en de eerste uitbreiding ervan in de 11de eeuw, was deze kerk uitsluitend opgetrokken met behulp van zgn. *spolia* of puin van het Romeinse castellum van Oudenburg.

In Velzeke, nu een bescheiden landelijk dorp, maar in de Romeinse en Karolingisch-Ottoonse tijd een belangrijke plaats, werd het koor van de kerk, dat voor het oudste opstaande bouwwerk in Vlaanderen doorgaat (10de eeuw), opgetrokken uit gere-manieerd Romeins materiaal zoals Doornikse hardsteen, ijzeren kalkzandsteen en Romeinse *tegulae* en *imbrices*⁽¹⁴⁾. De ruïnes

als *Kerselput* 1374 *up den Kersenputte* in Eine bij Oudenaarde. In al deze namen (dus ook in de naam in het 'Hoogduitse' Keulen) schuilt het woord (water)*kers* uit Germ. **kressan-* m. (opvatting TW), of uit Germ. *krasja > Duits *Kresse*, Nederlands en Nederduits *Kerse*, *kers* (opvatting EWN). De namen bevatten in dat laatste geval alle Germ. *krasjina 'vol van waterkers' en *Kersenbraht* kan worden uitgelegd als 'ondergelopen en door waterkers overwoekerde groeve'. Het is bekend dat waterkers enkel gedijt in bronwater. De voor H. Ramge duistere naam *Kornpracht* in Kombach/Eckelshausen onder Biedenkopf bij Marburg kan men uitleggen als 'put waar men kadavers in dump't', vgl. Mnl. *corne*, *corre* 'kadaver; dierlijk afval' en namen als *Korreput* en *Pensenpoel* ten onzent.

⁽¹⁴⁾ De Gentse historiograaf Marcus van Vaernewyck, die Velzeke bezocht op 7 februari 1564, getuigt hierover: *Zoo zaghen wij dat den choir vander kercken was ghemaect van eenen ouden weerachtigen torre en vervolgt over de herkomst van het bouw materiaal: Nochtans graeftmen vut des voornomde cauters ende daer ontrent costelicken orduyn, iae den besten van gheel Vlaendren den welcken men niet en noemt Velsicschen Orduyn, maer Belberchschen orduyn [d.w.z. Betsbergse witsteen]... men graeft noch elder Orduyn steen wte diemen met gheen ander namen*

van wat de Romeinen in noordelijk Gallië hadden nagelaten, dienden in de tijd van de eerste grote bouwwerken dus als steengroeve.

Over kleinschalige steenwinning ten onzent vóór ca. 1150 zwijgen de geschreven bronnen helemaal. Het is echter onvoorstelbaar dat de Germaanse nieuwkomers de door de Romeinen achtergelaten exploitaties niet herkenden en helemaal onbenut lieten. Ook ver over de Rijn, in het vrije Germanië, mag een basisbehoefte aan steen worden verondersteld en zal vroegmiddeleeuwse steenontginning een activiteit zijn geweest. Op grond van zijn geografische verbreiding mag met de Duitse toponymisten aangenomen worden dat *bracht* een typisch Frankische term is, ook al vindt men hem niet terug in de Lex Salica of de Lex Ripuaria.

Brecht en Brasschaat

Noch H. Dittmaiers, noch M. Gysselings, noch H. Ramges verklaring van *bracht* als bergnaam is hier toepasbaar.

Brengt *bracht* 'steengroeve' hier soelaas? Op het eerste gezicht niet, bij nader toezien wel. Daarvoor moet worden aangenomen dat de betekenis 'steengroeve' snel uitgebreid werd tot 'groeve zonder meer'. De stap moet klein zijn geweest. Immers, de geologische opbouw zorgde ervoor dat de grens tussen 'steengroeve' en 'groeve zonder meer' gemakkelijk kon vervagen. Zandsteen- en grindgroeven zijn veelal tegelijk zand- en zavelgroeven. En van 'zandgroeve' is de stap naar kleigroeve (of turfwinning) nog kleiner.

Voor Brasschaat (pas in 1830 als afzonderlijke gemeente uit Ekeren gelicht) vindt men in een Latijns charter van 1267, dat bovendien de oudste attestatie van de gemeentenaam bevat,

en noemt dan naer die prochie ende plaetsen daer zy wtgegrauen worden als Oosterzeelschen, Vlieseelschen orduyn ende dier ghelijcke (Van Vaenewyck 1568, 117 v°-118 r°). De gegevens uit dit verhaal dienen te worden geplaatst in het eerste kwart van de 11de eeuw, toen de Vlaamse graven met de Duitse keizer in conflict waren gekomen en het keizerlijke bolwerk Velzeke ontmanteld en naar Ename overgebracht werd.

herhaald de in het oog springende benamingen *vetera fossa* en *antiqua fossa* ter aanduiding van diverse plaatsen⁽¹⁵⁾. Een ervan stemt kennelijk overeen met Oude Gracht 1398 *de Oude gracht* (van oudsher een buurtnaam, op zichzelf een belangwekkend gegeven) bij Meerseinde, waarbij W. Van Osta terecht opmerkt: 'Men kan zich afvragen of Oude Gracht en Nieuwe Gracht wel waternamen zijn' en 'Vermoedelijk verwijst Oude Gracht ... naar een vroeger terrein voor turfwinning' (Van Osta 1995, 846, en 867 s.v. Nieuwe Gracht en Oude Gracht)⁽¹⁶⁾.

Dit belangwekkende gegeven toepassend op de tekst van 1267, worden wij voor dat jaar in Brasschaat geconfronteerd met een landschap van toen al verlaten extracties die als referentiepunt dienden bij de afbakening van tienden. Gaat het hier niet om kleiwinningen ten behoeve van het zich in de 11de eeuw tot stad ontwikkelende Antwerpen? Voor het aan Brasschaat palende Brecht, met een diepere bodem van zgn. klei van Rijkevorsel, kan men een soortgelijk landschap veronderstellen. Laten wij de (latere) toponymie van beide dorpen even aan het woord: Brecht met *Kleirijt*, *Leemputten*, *Steenbakkersheide*, *Steenoven* en de familienaam 1400 *Cleysteker*, Brasschaat met *Leemputten* en *Leemskuil*. Ligt precies in de bovenstaande

⁽¹⁵⁾ De nauwkeurige beschrijving van de tienden die Hendrik, heer van Breda, in Ekeren aan de abdijs van Sint-Bernaards schenkt in 1267, luidt als volgt: (kop. 15de eeuw) *a superiori veteri fossa que est versus orientem in Brechgata et de Brechgata usque ad locum qui dicitur Mortere [Mortel] ... et de Mortere prout se extendit antiqua fossa usque ad domum ... et de hoc loco ad extremam antiquam fossam que est versus orientem in Marsende [Oude Gracht en Meerseinde] et de hac extrema fossa de Marsende usque ad veterem fossam ... et de hoc loco qui dicitur Ramen [...] usque ad extremam veterem fossam que est versus orientem in Haseldunck [Hazendonk] et de hac fossa de Haseldunck usque ... item de molendino de Karrevort [Kaarlevoord] usque ad antiquam fossam prope quam mansit Willielmus Pastor et ab hoc loco sicut hec antiqua fossa se extendit usque ad locum ...* (uitg. Goetschalckx & Van Doninck 1926, 279-80). Tgov. *fossatum* 'gracht, greppel', duidt Middellatijn *fossa* veelal een groeve of winning aan, vgl. Habel 1959, 158: *fossa* 'Graben; Grube; Bergwerk; Grab'; Niermeyer 1976, 449: *fossa* '1. millrace; 2. quarry, ore-pit (... *fossa lapidum*); 3. dike, embankment; 4. grave, tomb'

⁽¹⁶⁾ Ik sluit niet uit dat *gracht* hier een volksetymologische vervorming is van een ondoorzichtig geworden *bracht*, vgl. Wijmbrecht > Wijmrecht in Mollem hierboven.

benamingen *vetera fossa* en *antiqua fossa* ook niet de sleutel van de etymologie van de namen Brecht en Brasschaat verscholen? En verwondert het dat men uitgerekend in het gebied van de Rupelse klei nog twee *Bracht*-namen aantreft: in Hemiksem 1258 *Brachet*⁽¹⁷⁾ en in Reet, nu Rumst 1650 *die Brecht*⁽¹⁸⁾? Is het verder een toeval dat ook een plaats als het Nederlandse Remmerden (zie hierboven) bekend staat als een steenbakkersdorp?

Klei vs. turf (vgl. de toponiemen die wijzen op turfwinning in Brasschaat en Brecht), het is een gissing, die echter geen afbreuk doet aan de essentie van mijn betoog. Tot de lijst van Antwerpse *Bracht*-namen behoort nog: 1400 *de Hoogbrecht*, in Heist-op-den-Berg, een naam die niet verwondert lettend op de ligging van het dorp op een getuigenheuvel.

Conclusies

Vertrekkend van de naam *Bracht* in Balegem meen ik, mede door een analyse van de *Bracht*-namen uit de oude laag, de betekenis ‘groeve, voornamelijk steengroeve’ aannemelijk te hebben gemaakt.

In de Dietse Nederlanden komt de plaatsnaam *Bracht* op ten minste tien plaatsen voor, vier keer als nederzettingsnaam en zes keer als terreinnaam: 1. *Brecht* (+ *Brasschaat*), prov. Antwerpen; *Bracht* onder Balegem, nu Oosterzele, prov. Oost-Vlaanderen; *Maasbracht*, prov. Nederlands Limburg; *Remmerden* onder Rhenen, prov. Utrecht; 2. *Bracht* in Hemiksem, prov. Antwerpen; *Brecht* in Reet, nu Rumst, prov. Antwerpen; *Bracht* in Sint-Ulriks-Kapelle, gemeente Dilbeek, prov. Vlaams-Brabant; *Hoogbrecht* in Heist-op-den-Berg, prov. Antwerpen; *Wijmbrecht* in Mollem, gemeente Asse, prov. Brabant; *Brecht* in Heusden, nu Destelbergen, prov. Oost-Vlaanderen.

⁽¹⁷⁾ Uiteraard op voorwaarde dat het grafeem <ch> hier effectief de klank *ch* voorstelt (en niet de klank *k*).

⁽¹⁸⁾ Duiden de namen Putte bij Mechelen en Putte onder Kapellen ook niet op kleiwinning (of turfwinning)?

De bovenstaande lijst is wellicht niet volledig en sommige gegevens zijn mogelijk gebrekkig. Ik kon evenmin nagaan of in 1604 *Breichden* en *Brectderwech* in Veldwezelt (ten W van Maas-tricht), met zijn stenige bodem, een *Bracht*-naam schuilt, vgl. aldaar alvast 1604 *die Kyselkuyle*, *Steinberch* en *Steinbergerfeldt*. Heel wat is dus nog onduidelijk en moet geverifieerd worden.

In Bras-Bras bij Saint-Hubert zijn de aloude steengroeven in het Petit Bois nu een toeristische attractie. Brasménil 1365/67 *Bras et le Maisnil*, een samenvoeging van twee woonkernen dus, ressorteert nu onder Péruwelz, bekend om zijn zwart-marmergroeven. Vele dorpen in Wallonië delen echter een soortgelijke bekendheid.

Het verwondert dat in het ruime overzicht van H. Ramge voor Hessen toponymisch slechts één keer expliciet een groeve verschijnt, in Langenaubach onder Haiger: '*de Brachtsgrub*', bij de terreinnaam '*de Bracht*' (p. 1413) en het verbaast tevens dat men in Vlaams-Brabant met zijn honderden oude steengroeven slecht twee *Bracht*-namen kan opdiepen uit het 27-delige werk van J. Verbesselt. Het werk van A. Boileau over de toponymie van Oost-België met zijn ertsrijke ondergrond leverde op zijn beurt zelfs geen enkele *Bracht*-naam op.

Men kan een soort hiaat veronderstellen tussen de tijd van primitieve groevenexploitatie (van de vroege middeleeuwen tot ca. het jaar 1000?) enerzijds en de 'herontdekking' van steen en het gebruik ervan op grote schaal vanaf de tweede helft van de 12de eeuw anderzijds. *Bracht* zal eerst 'steengroeve'⁽¹⁹⁾ hebben betekend en vervolgens 'groeve zonder meer'. Omstreeks 1150-1200 moet het woord uit circulatie zijn geraakt. Het werd snel vervangen door een rist andere woorden.

Het lot van verlaten groeven is tweërlei. Ofwel degenerereert het uitgepoelde terrein tot heide en kreupelbos (vandaar de

⁽¹⁹⁾ En 'erts-groeve'? Plinius de Oude bezong in zijn *Historia Naturalis* omstreeks 77 na Chr. niet enkel de Noord-Gallische witsteen (van de Sint-Pietersberg in Maastricht?), maar had het ook over de winning van galmei in het gebied rond Aken.

verklaring van *Bracht* als ‘bos’ in de Duitse toponymie)⁽²⁰⁾, ofwel loopt de groeve onder en ontstaat een bassin waar het grondwater zich met hemelwater vermengt, getuige de Lessense putten en de vele vijvers van de Expo ‘58 in Brussel.

Verwijzingen

1. Bibliografische verkortingen

- EDPG: G. KROONEN, *Etymological Dictionary of Proto-Germanic* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, 2). Leiden-Boston, 2013.
- EWN: M. PHILIPPA, F. DEBRABANDERE & A. QUAK, *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. 1-4. Amsterdam, 2004-2009.
- NP: G. VAN BERKEL & K. SAMPLONIUS, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie*. Utrecht, 2007.
- ONW *Oudnederlands Woordenboek* (internet, versie 2012).
- TW: M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België ... I-II*. Brussel-Tongeren, 1960.
- WVG: F. DEBRABANDERE, M. DEVOS, P. KEMPENEERS, V. MENNEN, H. RYCKEBOER & W. VAN OSTA, *De Vlaamse gemeentenamen. Verklaarend woordenboek*. Brussel, 2010.

2. Literatuur

- R. BEDON, *Les carrières et les carriers de la Gaule romaine*. Paris, 1984.
- A. BOILEAU, *Toponymie dialectale germano-romane du nord-est de la province de Liège. Analyse lexicologique et grammaticale comparative*. Paris, 1971.
- J. K. BRECHENMACHER, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen*. I. Limburg a.d. Lahn, 1957/60.

⁽²⁰⁾ Getuigen van deze degeneratie zijn: Faulmert bij Drabenderhöhe (‘de vuile, modderige Bracht’), Grumeth bij Driesch (‘de groene Bracht’), Hamert bij Eckenhagen (‘de met *haag* of struikgewas begroeide Bracht’), Hespert eveneens bij Eckenhagen (‘de met *hees* of struikgewas begroeide Bracht’) en Velbert (‘De Bracht in het woeste veld’) (mijn interpretatie van de etymologie van H. Dittmaier 1956). Vgl. verder de betekenis ‘Gestrüppe, Dickicht’ aan de ‘niederdeutsche Flurname Bracht’ toegekend in Brechenmacher 1957/60, 196.

- FR. DE POTTER & J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen. I. Arrondissement Gent, I. Balegem*. Gent, 1864/70.
- H. DITTMAYER, Brühl, Bruch, Bracht, *Zeitschrift für deutsches Altertum* 84 (1952/53), 174-178.
- H. DITTMAYER, *Siedlungsnamen und Siedlungsgeschichte des Bergischen Landes*. Neustadt an der Aisch, 1956.
- H. DITTMAYER, *Rheinische Flurnamen*. Bonn, 1963
- A. FAYEN, *Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis*. Gand, 1906.
- E. FÖRSTEMANN, *Altdeutsches Namenbuch*. II. 1. Bonn, 1913.
- P.J. GOETSCHALCKX & B. VAN DONINCK, *Oorkondenboek der abdij van St.-Bernaards aan de Schelde*. Antwerpen, 1926.
- M. GYSSELING, Overzicht van de toponymie van Zeeuws-Vlaanderen. *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" Hulst*, 1953/54, 23-35.
- M. GYSSELING, Beoordeling van 'Toponymie van Brasschaat'. *Jaarboek van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1995, 113-115.
- E. HABEL, *Mittellateinisches Glossar*. Paderborn, 1959.
- J. HERBILLON, *Les noms des communes de Wallonie*. Bruxelles, 1986.
- J. MANSION, Plaatsnamen. *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1930, 17-18.
- J.F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden, 1976.
- H. RAMGE, Der Hessen Bracht und der fränkische Landesausbau. In: *Althochdeutsch. Band II. Wörter und Namen. Forschungsberichte* (Herausg. R. Bergmann, H. Tiefenbach & L. Voetz). Heidelberg, 1987, 1401-1432.
- R. VAN DEN EECKHAUT, Toponymie van Brecht. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 53 (1979), 195-301, 54 (1980), 41-108, 56 (1982), 173-250, 58 (1984/85), 97-162, 59 (1986), 29-190, 60 (1987), 121-224, 61 (1988), 175-192, 62 (1989), 79-138 en 63 (1990/91), 25-289.
- L. VAN DURME, Steenontginning in de Zuidelijke Nederlanden. Een lexicologische verkenning. *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 9 (1997), 13-33.
- W. VAN OSTA, *Toponymie van Brasschaat*. I-II. Gent, 1995.
- M. VAN VAERNEWYCK, *Den Spiegel der Nederlandscher audtheyt*. Gent, 1568.
- L. VERRIEST, *Le polyptyque illustré dit 'Veil Rentier' de messire Jehan de Pamele-Audenarde (vers 1275)*. Bruxelles, 1950.

J.B. WARD-PERKINS, *Quarries and stoneworking in the early Middle Ages: the heritage of the Ancient World*. Spoleto, 1971.

3. *Archief en uitgegeven bronnen*

CMT: *Corpus Molemans-Thiry. Naamkundig Repertorium. Machinale bewerking van de onuitgegeven toponymische dokumentatie uit Nederlandstalig België (1925-1975)*. Instituut voor Naamkunde – Leuven, 1978.

J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. I*. Zoutleeuw, 1950 -XXVII. Brussel, 2011.

Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen (in voorbereiding, zie: L. VAN DURME, *Het Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen. Mogelijkheden en beperkingen. Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 84 (2012), 251-270).

LUC VAN DURME